

Bijdrage aan de bundel *Theorie in dogmatiek en rechtspraak. Rechtstheoretische aspecten van juridisch onderzoek*, onder redactie van P.W. Brouwer, A.M. Hol, H. Kloosterhuis, en M. Henket.

HET RECHT ALS RESERVECIRCUIT

M.J. TRAPPENBURG¹

1 INLEIDING

Er zijn onder wetenschappers en praktizerende juristen verschillende beelden in omloop die de functie of de werking van het recht in de maatschappij beogen te verduidelijken. Bestuurskundigen, bestuursjuristen en beleidsmakers zijn vaak geneigd het recht op te vatten als een sturingsinstrument ter bereiking van politieke of maatschappelijke doelen. De aangescherpte WAO-wetgeving is een middel om de collectieve sector of de wig tussen bruto en netto loonkosten te verkleinen, de milieuwetgeving is een instrument bij het voeren van een milieubeleid, net als bijvoorbeeld de postbus 51 spotjes, de glasbak en de subsidie op energie-besparende investeringen.² Strafrechtjuristen die het strafrecht niet willen zien als primair een instrument ter bestrijding van de georganiseerde criminaliteit beschouwen het recht vooral als een waarborg ter bescherming van burgers: "De wet moet, in overeenstemming met de klassieke notie van het legaliteitsbeginsel, omschrijven wat overheden en burgers moeten en mogen en de wet moet waarborgen bieden dat in de praktijk die normen ook worden gehandhaafd."³ Voor de retoricus Willem Witteveen is het recht een middel tot communicatie; het recht is hetzij een boodschap die door een zender (de overheid) naar een groot aantal ontvangers (de justitiabelen) wordt gestuurd, hetzij een tekst, geschreven door een (al dan niet reeds lang overleden) auteur, die door lezers moet worden geïnterpreteerd.⁴ De rechtsfilosoof Ronald Dworkin vergelijkt het recht met een kettingroman, waaraan wordt geschreven door opeenvolgende auteurs. Elke rechter wiens oordeel gevraagd wordt in een concreet geval mag zijn eigen draai aan het verhaal geven, maar de ene wending past beter bij de plot dan de andere en sommige bijdragen hebben met het voorafgaande verhaal niets meer te maken. Je kunt van een detectiveroman geen filosofisch tractaat maken of omgekeerd.⁵

In dit hoofdstuk zal worden betoogd dat het de moeite waard is om het recht te beschouwen als een 'reservecircuit', als een samenhangend geheel van normen en regels

¹ Met dank aan John Griffiths, voor zijn kritiek en suggesties naar aanleiding van een eerdere versie van dit betoog.

² Zie over het recht als instrument de bijdrage van C.J.M. Schuyt in M.A.P. Bovens & W.J. Witteveen (red.), *Het schip van staat. Beschouwingen over recht, staat en sturing*, Tjeenk Willink, Zwolle 1985.

³ Redactionele inleiding in W.J. Witteveen, P. van Seters & G. van Roermund (red.), *Wat maakt de wet symbolisch?*, Tjeenk Willink Zwolle 1991: 5.

⁴ W.J. Witteveen, De wet als boodschap, de wet als tekst, in: W.J. Witteveen, H.D. Stout & M.J. Trappenburg (red.), *Het bereik van de wet*, Tjeenk Willink, Zwolle 1992: 13-42.

⁵ R. Dworkin, *Law's Empire*, Fontana Paperbacks, London 1986.

waarop wij kunnen terugvallen als de alledaagse normen in het maatschappelijk verkeer (het gezin, de werkplek, de straat, het ziekenhuis) ons in de steek laten.⁶ Ik hoop aan te tonen dat deze visie a) een bijdrage kan leveren aan de discussie over de voor- en nadelen van vage normen in het (burgerlijk) recht b) juristen enige relativering en bescheidenheid zal bijbrengen ten aanzien van wat het recht vermag en c) iets toevoegt aan de relationele rechtstheorie van 't Hart en Foqué, die uiteengezet is in het vorige hoofdstuk.

De inzet van dit hoofdstuk is tweeledig. Ik zal enerzijds betogen dat het, empirisch gezien, verhelderend kan zijn bepaalde delen van het recht te beschouwen en te analyseren als reservenormen en niet als regels voor de ordening van het dagelijks bestaan. Anderzijds zal ik de normatieve stelling verdedigen dat het rechtssysteem tegenwoordig te veel wordt gebruikt als een instrument ter regulering van de maatschappij en te weinig als set van reserveregels die moet worden gebruikt in geval van nood.

2 VAGE NORMEN

Onlangs verschenen twee interessante proefschriften waarin de aanval wordt geopend op de formule van de vage norm in het burgerlijk recht.⁷ Men denke aan normen als de 'redelijkheid en billijkheid', 'maatschappelijke betamelijkheid', 'het beginsel dat de burger er tegenover de overheid aanspraak op kan maken dat zijn gerechtvaardigde verwachtingen worden gehonoreerd' en normen die verwijzen naar 'de omstandigheden van het geval'.⁸ Algemeen wordt aangenomen dat de invloed van dergelijke constructies in het civiele recht steeds verder is toegenomen en nog altijd groeiende is. "De wenselijkheid van een flexibel stelsel van rechtsregels met vage normen lijkt in Nederland niet werkelijk ter discussie te staan", constateert Barendrecht in *Recht als model van rechtvaardigheid*.⁹ En Van Zaltbommel concludeert, op basis van analyses in de rechtswetenschap dat "de redelijkheid en billijkheid in de rechtspraak alom vertegenwoordigd is. De redelijkheid en billijkheid is voor de rechtspraak onontkoombaar en onmisbaar geworden."¹⁰ De moderne wetgever beperkt zich veelvuldig tot vage algemeenheden. De moderne rechter stelt vervolgens doorgaans geen pogingen in het werk om deze algemeenheden aan te scherpen tot precieze normen. De moderne rechter is niet iemand die op zoek gaat naar de precieze regel die van toepassing is op het aan hem voorgelegde geval; de moderne rechter verdiept zich in de specifieke omstandigheden van dat geval, in de in het geding zijnde belangen en verwachtingen van partijen, om vervolgens deze omstandigheden, belangen en verwachtingen zo objectief mogelijk 'tegen elkaar af te wegen'. Aldus is, volgens Barendrecht, de jurisprudentie over, bijvoorbeeld, exoneratieclausules geworden

⁶ De term reservecircuit is van Herman van Gunsteren.

⁷ J.M. Barendrecht, *Recht als model van rechtvaardigheid. Beschouwingen over vage en scherpe normen, over binding aan het recht en over rechtsvorming*, diss. KUB, Kluwer, Deventer 1992 en L.K. van Zaltbommel, *De betekenis van het recht als systeem*, diss. VU, Tjeenk Willink, Zwolle 1993.

⁸ De voorbeelden zijn ontleend aan Barendrecht, a.w. noot 7: 52-53.

⁹ Barendrecht, a.w. noot 7: 3.

¹⁰ Van Zaltbommel, a.w. noot 7: 62.

tot een grote rijstebrijberg van casus waarin allerlei omstandigheden nu eens wel en dan weer niet een rol spelen.

"Wie op zoek gaat naar precedentes om in een concreet geval te kunnen beslissen, krijgt het (...) moeilijk. De precedentes zijn gerubriceerd naar de door de Hoge Raad genoemde omstandigheden. Hoe weging van die omstandigheden plaats zou kunnen vinden, blijkt echter niet uit deze precedentes. De kluwen van al die omstandigheden is onontwarbaar. (...) Ook in de literatuur vindt men nauwelijks meer aanwijzingen dan dat de omstandigheden moeten worden gewogen."¹¹

Voor Barendrecht kleven er verschillende bezwaren aan rechtspraak op basis van de omstandigheden van het geval. Er is het klassieke bezwaar van de rechtsonzekerheid of onvoorspelbaarheid: advocaten kunnen op basis van een catalogus van omstandigheden niet zeggen of een bepaalde zaak kansloos is of niet. Zou men het wetboek willen gebruiken als leefregels voor de dagelijkse praktijk, dan bieden formules als redelijkheid en billijkheid nauwelijks houvast.¹² Er is daarnaast echter een ander, ingewikkelder bezwaar, dat te maken heeft met de dynamiek van de rechtsontwikkeling. Volgens Barendrecht zou de rechtsontwikkeling idealiter moeten voortschrijden als een door Karl Popper geïnspireerde wetenschappelijke discipline. Wetenschapper A bedenkt een scherpe, falsifieerbare hypothese die door wetenschappers B, C en D kan, althans in principe zou kunnen worden weerlegd: morgen gaat het regenen, alle zwanen zijn wit, water bevriest bij 0 en kookt bij 100 graden Celsius. Hoe preciezer de hypothese, des te makkelijker wordt het om haar te falsifiëren en des te groter is de kans dat de wetenschap er mee verder komt. Met ongespecificeerde, niet falsifieerbare hypothesen ('Het socialisme komt', 'Menselijk handelen berust op drijfveren in het onderbewustzijn', 'Het zal ooit gaan regenen') begint de Popperiaanse wetenschapper niet veel.¹³ Juristen (zowel rechters als rechtsgeleerde wetenschappers) zouden volgens Barendrecht rechtsregels moeten formuleren in de vorm van falsifieerbare hypothesen, zoals bijvoorbeeld: automobilisten zijn altijd aansprakelijk voor de door hen jegens voetgangers en fietsers veroorzaakte schade, ongeacht de mate van schuld aan beide kanten. Dat is een scherpe duidelijke rechtsregel waarover een zinvol debat kan worden gevoerd; men kan het er mee eens of oneens zijn, men kan proberen de regel bij te stellen, af te zwakken of te nuanceren. Over normen als 'een ieder dient zich te gedragen zoals dat in het maatschappelijk verkeer betaamt' of 'contracten moeten redelijk en billijk zijn' kan geen zinnig mens een discussie beginnen. Barendrecht onderzocht een aantal concrete rechtsgebieden en concludeert dat rechtspraak op basis van vage normen inderdaad leidt tot een einde aan de rechtsontwikkeling:

¹¹ Barendrecht, a.w. noot 7: 11.

¹² Vergelijk ook L.D. Pels Rijcken, Rechtszekerheid, Assepoester van de rechtsvindingstheorieën, in: *Non sine causa*. Opstellen aangeboden aan prof. mr. G.J. Scholten, ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de UvA, Tjeenk Willink, Zwolle 1979: 311-318.

¹³ Over het belang van het Popperiaanse model in de sociale wetenschappen bestaan grote verschillen van inzicht. Persoonlijk geloof ik niet dat het zinvol is om de sociale wetenschappen te meten met deze maat. Dat doet echter niet af aan de verdienste van de naar analogie van Popper ontwikkelde methode van Barendrecht om de stand van zaken in de rechtsgeleerdheid te beoordelen.

"Op de gebieden waar geen scherpe norm werd ontdekt of aanvaarding van een voorstel daartoe uitbleef, kwam de literatuur vervolgens eigenlijk tot stilstand. Dat is ook niet verwonderlijk: de vage norm wordt beschouwd als hét antwoord. Men kan geen artikelen blijven schrijven over de arresten waarin die vage norm is neergelegd en over de omstandigheden die voor beslissingen onder de vage norm beslissend zouden kunnen zijn. Daar is al snel al het mogelijke over gezegd."¹⁴

Van Zaltbommel ziet als grootste bezwaar van rechtspraak op basis van vage normen enerzijds en omstandigheden van het geval anderzijds, dat het recht als systeem op den duur zal verdwijnen: "Het systeem van regels waaraan een concreet geschil met behulp van een juridische kwalificatie wordt getoetst, maakt plaats voor het schouwen van een systeem van sociale betrekkingen waaruit een situatiegebonden selectie wordt gemaakt die kan leiden tot het geven van de oplossing in het geschil."¹⁵ De eigenheid van het recht als systeem van met elkaar samenhangende regels en specifiek juridische principes verdwijnt, en wij groeien toe naar een samenleving waarin het recht overal en nergens tegelijk is. De redelijkheid en billijkheid kan zich op elk moment in allerlei vormen manifesteren, en het wordt onvoorspelbaar hoe de toepassing van die regel in concrete gevallen uitpakt. Het recht is, zo interpreteer ik de these van Zaltbommel, niet langer een duidelijke kracht waar je als burger een beroep op kunt doen en waar je je eventueel ook tegen kunt verzetten; het recht wordt een alomtegenwoordige ongrijpbare macht. Een macht die als medestander wellicht tot meer in staat is dan een duidelijk afgebakend rechtssysteem dat zijn eigen grenzen kent, maar die als tegenstander haast niet meer kan worden bestreden.¹⁶

Ik onderschrijf de genoemde argumenten van beide auteurs. Het perspectief van het recht als reservecircuit, dat in de volgende paragraaf zal worden ontwikkeld, leidt tot soortgelijke conclusies. Waarom dan toch een andere route gekozen?

Na de hierboven geschetste argumentatie in de lijn van Popper slaat Barendrecht een, naar mijn smaak, verkeerde richting in. Hij stelt voor om de op te stellen scherpe, precieze rechtsregels vervolgens door rechters te doen falsifiëren aan de hand van de ontwikkeling van normen en waarden in de maatschappij. Dus: men heeft de scherpe regel van volledige aansprakelijkheid van automobilisten voor schade veroorzaakt jegens fietsers of voetgangers. De rechter wordt geconfronteerd met een aangereden fietser en besluit, op grond van, laten wij zeggen, een breed gedeelde maatschappelijke verontwaardiging over deze onheuse behandeling van automobilisten, om de scherpe norm te falsifiëren en te vervangen door een nieuwe scherpe regel (automobilisten zijn niet aansprakelijk als de door hen aangereden fietser door het rode licht fietste). Met een dergelijke oplossing is de door Van Zaltbommel betreunde teloorgang van het recht als systeem nog niet verholpen. De inhoud van het recht wordt weliswaar scherp, precies en de moeite waard om over te

¹⁴ Barendrecht, a.w. noot 7: 144.

¹⁵ Van Zaltbommel, a.w. noot 7: 117.

¹⁶ Van Zaltbommel, a.w. noot 7: 146-147.

discussiëren, maar de afstand tussen recht en maatschappij blijft klein. Het recht wordt geacht de maatschappij op de voet te volgen enerzijds en voort te stuwten in de richting van meer rechtvaardigheid anderzijds. Het lijkt mij passender om van rechters en rechtsgeleerden te verlangen dat zij voorgestelde normen toetsen aan juridische regels en beginselen (inpasbaarheid binnen het systeem, consistentie en logica van dat systeem, verenigbaarheid met belangrijker regels en zo meer).¹⁷

Van Zaltbommels verhandeling over de verdwijning van het recht als systeem wordt voorafgegaan door een soort beginselverklaring over de functie van het recht. De primaire functie van het recht is volgens Van Zaltbommel gelegen in het waarborgen van een maatschappelijke orde:

"Nadere overdenking van de orde-functie van het recht leert dat het alleen een maatschappelijke orde kan waarborgen als het laat zien hoe handelingen op de orde afgestemd dienen te worden. Het recht moet aanwijzingen geven welke handelingmogelijkheden ons als individuen ter beschikking staan. (...) [Het recht kan de maatschappelijke orde slechts zeker stellen] als het aan de deelnemers van het maatschappelijke verkeer ook iets zegt. (...) Aan het recht dat niets zegt, of misschien ook wel aan het recht dat teveel zegt, ontglipt de orde-functie bij gebrek aan zeggingskracht."¹⁸

Eenvoudig geformuleerd: om de maatschappelijke orde te kunnen handhaven dient het recht individuen duidelijke boodschappen mee te geven: doe dit en laat dat. Van Zaltbommel kiest een uitgangspunt dat mij te pretentius lijkt. Als het recht mensen niet zegt hoe te handelen, weten zij niet wat te doen en vervalt de maatschappij tot chaos. Het recht lijkt hier een functie te vervullen die sommige mensen toeschrijven aan de religie. Zonder godsdienstig fundament zouden normen en waarden in de lucht komen te hangen en zou crimineel of calculerend, zelfzuchtig gedrag ontstaan. In mijn optiek heeft het recht een veel bescheidener functie. In veel gevallen hoeft het recht ons niet te zeggen wat te doen, opdat de orde in stand blijft.

Samenvattend: ik deel Barendrechts sympathie voor een systeem van scherpe, falsifieerbare rechtsnormen, maar zijn toetsingscriterium (falsificatie aan de hand van in de maatschappij levende opvattingen over rechtvaardigheid) lijkt mij onjuist, omdat dit de autonomie van het recht teniet doet. Ik voel mee met Van Zaltbommels bezorgdheid om de verdwijning van het recht als systeem, maar ik deel alleen zijn zorg, niet de reden daarvoor.

3 HET RECHT ALS RESERVECIRCUIT

De rechtssocioloog Kees Schuyt hield in 1982 een oratie over wetgeving als vorm van communicatie, over de taal van het recht en over de klemmende verschillen tussen de alledaagse communicatie tussen mensen in de maatschappij enerzijds en juristen onder elkaar over dezelfde onderwerpen anderzijds. De maatschappij, zo betoogde Schuyt,

¹⁷ Volgens de logica van wat door Teubner wordt aangeduid als een 'autopoietisch systeem' (G. Teubner, *Recht als autopoietisches System*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1989).

¹⁸ Van Zaltbommel, a.w. noot 7: 1.

communiceert analoog: de werkelijkheid is veelvormig, met veel enerzijds anderzijds, veel nuances en tussentinten. Men heeft een halve liefdesverhouding of een knipperlichtrelatie, werkgever en werknemer kunnen niet met elkaar opschieten door karakterologische eigenaardigheden aan beide kanten, men is een beetje ziek, maar nog wel in staat een notitie te lezen voor de volgende dag. Het recht werkt daarentegen met digitale, zwart-wit termen: men is wel of niet getrouwd, ontslag op staande voet was wel of niet gerechtvaardigd, en men heeft wel of geen recht op een uitkering krachtens de Ziektewet. Het recht is, in termen van Schuyt, "een systeem van tweewaardige logica: je bent schuldig of niet schuldig, een wet is van kracht of niet van kracht, een rechtsbeslissing is definitief genomen of is niet definitief genomen, een vonnis is in kracht van gewijsde gegaan of niet, de termijn van beroep of verzet is verstreken of niet."¹⁹

Vage termen in het recht, termen als 'redelijkheid en billijkheid' en 'goede trouw', zijn volgens Schuyt een gunstige uitzondering op de algemene regel van digitale juridische communicatie. Hij betreurt het dat ook de toepassing van vage normen uiteindelijk toch nog moet leiden tot een digitale beslissing: men was al of niet te goeder trouw en men heeft zich ja dan nee redelijk en billijk gedragen ten opzichte van zijn contractspartner.²⁰ Schuyt lijkt te suggereren dat het beter zou zijn, voor het recht en voor de maatschappij, als het recht een meer adequate, analoge vertaling zou kunnen leveren van de maatschappelijke werkelijkheid: meer vage termen dus, meer continuumbegrippen en rechterlijke uitspraken die ook de grijstinten tot hun recht laten komen. Ik ben geneigd de omgekeerde stelling te verdedigen. Een casus.

Laten we zeggen dat u een etage bewoont in een middelgroot huis. Op de begane grond woont een buurvrouw samen met haar vriend. Toen u de woning betrok kon u goed opschieten met buurvrouw en buurman. Geleidelijk zijn de verhoudingen echter verslechterd. U bent inmiddels getrouwd en uw vrouw heeft u erop gewezen dat de buurvrouw eigenlijk een loeder is en u een lamme goedgezak die over zich laat lopen. U moet veel meer op uw strepen staan als het gaat om zaken als gezamenlijk tuinonderhoud, het ontdooien van verstopte leidingen en het gebruik van de schuur, heeft uw vrouw gezegd. U houdt van uw vrouw, dus u bent gelijk haar gelijk te geven. Allengs escaleert de ruzie. Uw vrouw en de buurvrouw gooien elkaars post weg die zij aantreffen in de gemeenschappelijke brievenbus. Regelmatig blijken spullen op mysterieuze wijze stuk te gaan, het tuinrooster functioneert niet, enzovoort enzovoort. Pogingen om 'het met z'n allen uit te praten' zijn op niets uitgedraaid. U voelt er niets voor het mooie huis te verlaten. Stiekem hoopt u dat de buurvrouw zal verhuizen zodat u het huis voor uzelf heeft. De buurvrouw hoopt stiekem hetzelfde maar dan omgekeerd. U besluit een advocaat in de arm te nemen om uit te zoeken of een kort geding iets zou opleveren.

Bekijken we het vervolg van dit verhaal in termen van Schuyt, dan zien we dat het juridische systeem de huiselijke werkelijkheid van de justitiabelen vertaalt in heel andere

¹⁹ C.J.M. Schuyt, *Ongeregeld heden. Naar een theorie van wetgeving in de verzorgingsstaat*, oratie RUL, Samsom, Alphen a/d Rijn 1982: 37. Deze oratie van Schuyt is fel bekritiseerd door Griffiths (J. Griffiths, Heeft de rechtssociologie een toegevoegde waarde? Reflecties naar aanleiding van een oratie van Kees Schuyt, *Mens en Maatschappij*, jrg 59, nr 1, februari 1984: 82-97).

²⁰ Schuyt, a.w. noot 17: 37.

termen. Het gaat er voor de rechter niet om of u altijd een goedgezak bent geweest en de buurvrouw een loeder. Juridisch is het van veel groter belang of u samen het huis hebt gekocht dan wel samen dat huis hebt gehuurd of dat een van u de etage heeft gehuurd van de ander en wat er precies in het koop- of huurcontract heeft gestaan over ontbindende voorwaarden.

Voorstanders van een meer analoge communicatie in het burgerlijk recht, voorstanders van vage normen, zouden het beter vinden als de rechter zich zou verdiepen in de precieze omstandigheden van het geval zoals die door de burens worden beleefd en vervolgens met hen zou bespreken wat een redelijke oplossing zou kunnen zijn. Idealiter zou dat in Schuyts optiek vermoedelijk ook nog een oplossing zijn waarin beide partijen een beetje tevreden worden gesteld als er van beide kanten fouten zijn gemaakt. Mijns inziens is dat een oplossing die staat of valt met het vertrouwen in het inzicht of de wijsheid van de rechter. Het is daarmee een oplossing die goed zou passen in wat wij, niet antropologisch geschoolde westerlingen, ons voorstellen bij een primitieve samenleving: je hebt een conflict en als je daar niet uitkomt roep je de dorpsoudste of de medicijnman; die kijkt naar de situatie en vertelt dan wie er gelijk heeft.²¹

Een rechtssysteem in een ingewikkelde maatschappij is een principieel andere oplossing voor hetzelfde probleem. Een rechtssysteem vertaalt, vervormt, verandert het aanvankelijke conflict, in de hoop dat het zich in andere termen wel laat oplossen. Het juridisch systeem is van een wezenlijk andere orde dan de dorpsoudste, het is niet alleen maar een ingewikkelde verschijningsvorm daarvan. Het juridisch systeem zou je kunnen zien als een circuit van reservenormen waar je op terugvalt als er iets helemaal misgaat in de alledaagse werkelijkheid. In veel gevallen is het juridisch systeem er niet om de spelregels van de maatschappelijke werkelijkheid in herinnering te roepen; het juridisch systeem is een geheel van eigen regels. Je gaat naar de rechter, niet om de spelregels nog eens uitgelegd te krijgen, je gaat naar de rechter om een ander spel te spelen. In een huwelijk is sprake van allerlei ongeschreven verwachtingen van beide partners; in een opvoedingsrelatie formuleren ouders leef- en gedragsregels waar hun kinderen zich aan moeten houden. De rechter komt daar pas aan te pas als het helemaal verkeerd gaat en dan is het stadium waarin het terughalen van die verwachtingen en van de opvoedingsregels zinvol zou zijn voorbij. Dan valt men terug op regels van een andere orde; op het burgerlijk wetboek dat met liefde en trouw en loyaliteit en ouderlijk gezag helemaal niets te maken heeft. De rechtstheoreticus Eugen Ehrlich beschreef dit reeds in 1913. Er bestaat

²¹ De werkelijkheid in niet-westerse samenlevingen kan er heel anders uitzien. Zo beschrijft Lloyd Fallers een Afrikaanse gemeenschap zonder wetboeken zoals die op het Europese continent gebruikelijk zijn, en zonder de precedentensystematiek van Angelsaksische rechtssystemen. De Basoga rechters van Fallers doen niettemin veel meer dan simpelweg fungeren als scheidsrechter. Net als westerse rechters vertellen zij de conflicten die hen onder ogen komen in juridische termen: "Basoga judges and litigants (...) make use of categorizing concepts. They do not handle them in the same way British or American judges and advocates do (...). [T]he concepts themselves are somewhat different - less abstract and generalized. But use is quite clearly made of categorizing legal concepts to order the case experience of judges and litigants. Basoga judges do not, any more than Anglo-American ones, approach each case in a tabula rasa frame of mind. The categorizing concepts enables them to place it in a framework that indicates the questions that must be asked (...) if a decision is to be reached. It enables them to decide, to begin with, whether or not there is a case." (L.A. Fallers, *Law without Precedent. Legal Ideas in Action in the Courts of Colonial Busoga*, Chicago University Press, Chicago 1969: 20).

verschil tussen normen waar burgers zich aan houden in het maatschappelijk verkeer ("die innere Ordnung der Verbände") en de zogeheten "Entscheidungsnormen" op grond waarvan rechters of andere juristen geschillen beslechten:

"Vom richterlichen Standpunkte aus ist das Recht eine Regel, nach der der Richter die Rechtsstreitigkeiten, die vor ihn gebracht werden zu entscheiden hat. (...) Die Regel des menschlichen Handelns und die Regel, nach der die Richter Rechtsstreitigkeiten entscheiden, das können zwei sehr verschiedene Dinge sein, denn die Menschen handeln doch gewiss nicht immer nach denselben Regeln, die bei Entscheidung ihrer Streitigkeiten angewendet werden."²²

Het is onlogisch te veronderstellen dat men een diepgaand conflict zou kunnen oplossen door een nadere bezinning op de "innere Ordnung der Verbände" aangezien "die Verbände, wenn es zu einem Streit kommt bereits in der Regel aus ihrer Ordnung geraten sind. Es hat dann keinen Sinn mehr, ihre Normen zur Grundlage der Entscheidung zu machen, denn sie haben im Verbände auch ihre ordnende Kraft eingebüsst."²³ Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de beslissingsregels van de rechter helemaal los zouden moeten staan van de maatschappij waarvoor zij fungeren als reservecircuit. Een reservecircuit moet echter intact blijven als reservecircuit, het moet niet versmelten met de maatschappij, om de simpele reden dat het dan ophoudt een reservecircuit te zijn.

Het beeld van het recht als reservecircuit is niet alleen passend in het burgerlijk recht. Van Gunsteren beschrijft het staatsrecht vanuit dezelfde optiek. Het staatsrecht stelt de minister politiek verantwoordelijk voor alle handelen van de aan hem ondergeschikte bureaucratie. De politicus geeft opdrachten, zet de grote lijnen uit; ambtenaren doen wat hen gevraagd wordt en vullen de details in. De minister legt verantwoording af aan het parlement.

In de praktijk gaat het anders. Het is niet altijd mogelijk onderscheid te maken tussen details en grote lijnen; vaak bestaan grote lijnen uit reeksen details en het hele concept van grote lijnen stamt uit een periode waarin de maatschappij nog als maakbaar of ten minste stuurbaar werd beschouwd. Het formele staatsrechtelijke model is geen goede beschrijving van de praktijk en functioneert evenmin als richtlijn voor het dagelijks handelen in de politiek of de bureaucratie. Niettemin stelt Van Gunsteren niet voor om het in te ruilen voor meer bij de praktijk aansluitende constructies als 'zelfstandige bestuursorganen' of 'nevenschikkend en onderhandelend bestuur'.

"Het [formele] model vervult een essentiële functie in ons parlementair-democratisch bestel, namelijk de functie van reservecircuit: men moet op het formele model betreffende de verhouding tussen politieke mandataris en leidinggevende ambtenaar kunnen terugvallen als het dagelijkse handelen tot moeilijkheden en conflicten leidt, als men daar vastloopt. En het beroep op het formele model moet altijd voor alle betrok-

²² E. Ehrlich, *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, Verlag von Duncker & Humblot, München und Leipzig 1913: 6.

²³ Ehrlich, a.w. noot 22: 101.

Ook het strafrecht kan worden gezien als een reservecircuit. Het Wetboek van Strafrecht bestaat niet uit een serie morele codes voor de dagelijkse omgang. Je loopt niet de hele dag na te denken over de vraag of diefstal, aanranding of oplichting nu wel of niet verboden zijn. Normaal gesproken heb je met het strafrecht helemaal niets te maken. Je neemt wel eens een keer een floppy of een blocnote van je werk mee naar huis en je schrijft daar ook wel eens een sinterklaasgedicht op of een boodschappenlijstje. Als iemand daar moeilijk over doet snoer je hem de mond met het argument dat je thuis anderzijds ook wel voor je werk zit te bellen, en dat je onlangs nog op eigen kosten een computer hebt aangeschaft voor thuis, waar je geregeld zakelijke post op verwerkt en dat is dan weer dat. Een jurist zou jouw gedrag desondanks diefstal kunnen noemen en je verweer kunnen verwerpen met de opmerking dat we het ook niet pikken als de fietsendief beweert dat hij vorige week nog vrijwel gratis, zij het ongevraagd, je auto heeft gewassen. Zowel jouw argumentatie in de werkelijkheid als de argumentatie van de jurist zijn volkomen juist; de ene is niet beter dan de andere. Normaal gesproken raken ze elkaar niet. De redenering van de jurist wordt pas uit de kast getrokken als de relaties op de werkplek volledig verstoord zijn. Op dezelfde manier spreken we niet van aanranding als iemand na een gezellige avond een vergeefse poging doet een intieme relatie aan te knopen. We spreken pas van aanranding als de afgewezen minnaar alle grenzen uit het oog verliest, en zich gedraagt op een manier die met liefde niets meer te maken heeft.

Een laatste voorbeeld op het terrein van het gezondheidsrecht. De gezondheidszorg is vanouds een terrein met eigen ethische codes: de medische professie werkt vanuit de eed van Hippocrates, zorgverlening in bredere zin vindt vaak plaats onder verwijzing naar morele waarden uit de christelijke traditie als barmhartigheid en naastenliefde. Normen afkomstig uit het juridisch systeem zijn slechts 'uit de verte' van belang voor de gezondheidszorg: het handelen van een chirurg of een tandarts kan worden gekwalificeerd als mishandeling, maar dat dient men pas te doen als een en ander volledig misgaat. Het wordt vervelend gevonden als het juridische reservecircuit zich al te hinderlijk gaat bemoeien met de alledaagse werkelijkheid in het ziekenhuis. De bepalingen in het burgerlijk wetboek over de arts-patiënt relatie (in de wandeling aangeduid als de Wet op de geneeskundige behandelingsovereenkomst) wekken soms de indruk dat het daadwerkelijk de bedoeling is dat de arts zijn patiënten gaat beschouwen als mensen met wie hij een contractuele relatie onderhoudt.²⁵ De patiënt is dan niet meer iemand die lijdt aan een bepaalde ziekte waar de arts hem hopelijk vanaf kan helpen, de patiënt wordt primair iemand die aanspraak kan maken op een medische behandeling en die de arts met een forse schadeclaim voor het gerecht zal kunnen dagen als er ook maar iets verkeerd loopt. Een dergelijke transformatie van de gezondheidszorg tot een juridisch gereguleerde

²⁴ H. van Gunsteren, *Culturen van besturen*, Boom, Amsterdam/Meppel 1994: 43-44.

²⁵ Vergelijk de bijdrage van Huibers & Van der Burg over de Wet op de Geneeskundige behandelingsovereenkomst in: W. van der Burg & P. Ippel, *De Siamese tweeling. Recht en moraal in de biomedische praktijk*, Van Gorcum, Assen 1994: hfdst. 6.

praktijk is in hoge mate ongewenst. De zwaar gejuridiseerde praktijk van de Amerikaanse gezondheidszorg is een afschrikwekkend voorbeeld. Het juridisch systeem kan ten opzichte van de gezondheidszorg slechts een bescheiden rol vervullen. Het perspectief van het recht als reservecircuit leidt er in de gezondheidszorg mijns inziens ook toe dat wij ons niet hoeven te storen aan het feit dat euthanasie nog steeds in het Wetboek van Strafrecht vermeld staat, terwijl zeer veel gevallen van euthanasie geseponereerd worden of überhaupt niet aan een juridisch oordeel worden onderworpen. Euthanasie is in de regel een bepaalde vorm van medisch handelen, met de nodige waarborgen en zorgvuldigheid omkleed, maar als het misgaat en deze of gene arts zich gaat inbeelden dat hij geroepen is naar willekeur te beslissen over leven en dood, dan hebben we een bepaling in het Wetboek van Strafrecht waar we op terug kunnen vallen.²⁶

Het juridisch systeem is een circuit van reservenormen met een eigen taal en een eigen logica, met bewijsregels, kwalificatieregels, termijnen en procedures. Dat dit reservecircuit niet past op de werkelijkheid is geen adequate kritiek, daar is het immers een reservecircuit voor. En als reservecircuit moet het goed in elkaar zitten: scherp, helder en logisch. Geen vage termen, geen rechterlijke uitspraken waaruit de eigenlijke motivering is weggelaten, waarin eenvoudigweg bij wijze van Salomonsoordeel wordt gezegd dat zus of zo voortvloeit uit de omstandigheden van het geval.

Willen we dat niet, willen we liever een flexibel systeem met open normen, waarin de intuïtie van de rechter een leidende rol gaat spelen, dan moeten we daar consequent in zijn. Dan moeten we zeggen dat wij, als onze dagelijkse leefregels het af laten weten, in geval van conflicten en andere extreme situaties liever niet terugvallen op een ingewikkeld reservecircuit, maar dat we het zoeken in bemiddeling door van staatswege aangestelde wijze mannen of vrouwen. In dat geval is er echter ook geen reden om daar speciaal juristen voor te kiezen: als we geen ingewikkeld systeem van bewijsrecht willen hanteren omdat we regelmatig van oordeel zijn dat 'iedereen op zijn klompen aanvoelt dat de verdachte schuldig is', dan lijkt het logisch een vorm van jury-rechtspraak in te voeren. In de gewone omgangsregels van de alledaagse werkelijkheid zijn we allemaal even deskundig. Simpele conflictbeslechting kan plaatsvinden door instanties of personen waar de maatschappij (de staat) vertrouwen in heeft vanwege kwalificaties als psychologisch inzicht, levenservaring empathie, objectiviteit of wat dies meer zij.

4 DE CONTRAFAKTICITEIT VAN HET RECHT

Een van de interessantste punten uit de relationele rechtstheorie van Foqué en 't Hart is het begrip contrafacticiteit. In hun magnum opus *Instrumentaliteit en rechtsbescherming*²⁷ betogen de auteurs, als ik hen goed begrijp, dat het recht tegelijkertijd een instrument ter bescherming van de bestaande maatschappelijke orde dient te zijn alsook de mogelijkheid

²⁶ Vergelijk Ch. J. Enschedé, *Over de meervoudigheid van maatschappelijke normstelsels. Enkele rechtstheoretische opmerkingen*, KNAW-reeks, deel 47, nr 5, Noord-Hollandse Uitgeversmaatschappij, Amsterdam 1984: 133 e.v.

²⁷ R. Foqué & A.C. 't Hart, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming*, Gouda Quint/Kluwer, Arnhem/Antwerpen 1990.

moet bieden van verzet tegen die orde. In zijn bijdrage aan deze bundel formuleert 't Hart het als volgt:

"In een relationele rechtsopvatting, waarin recht onverbrekelijk is verbonden met instrumentaliteit om bescherming te kunnen garanderen, impliceert rechtsbescherming niet alleen bescherming door positief-rechtelijke regelgeving en interpretatie daarvan, maar ook bescherming tegen monopolisering van de werkelijkheid door één bepaalde visie: dus rechtsbescherming tegen de verdrukkende gevolgen van een visie die het doet voorkomen alsof er geen andere visies meer mogelijk en denkbaar zouden zijn. *Teneinde die bescherming te bieden dient het recht de juridische begrippen 'open te houden', in de zin dat zij nooit mogen samenvallen met één bepaalde feitelijke maatschappelijke constellatie.*"²⁸

Men kan de theorie van Foqué en 't Hart lezen als een heel erudiet en mooi pleidooi voor vage normen en open begrippen. Een strafrechtelijk systeem dat dusdanig gesloten is dat het slechts één kant van de zaak kan horen (de kant van de heersende klasse, de kapitalisten, de kant van de blanke, heterosexuele, autochtone man) is een systeem met totalitaire trekken. Of, vertaald naar het burgerlijk recht: een civiel recht dat dicteert dat automobilisten hoe dan ook aansprakelijk zijn voor door hen aan fietsers of voetgangers berokkende schade is een systeem dat het verhaal van de automobilist niet toelaat.²⁹ Een rechtssysteem met vage normen daarentegen laat iedereen de ruimte om, in termen van de relationele rechtstheorie, 'zijn eigen verhaal te vertellen'.

Lezend in *Instrumentaliteit en rechtsbescherming* krijgt men de indruk dat Foqué en 't Hart aan het recht vermogens toeschrijven die door de partijleden in Orwell's *Nineteen eighty-four* worden toegekend aan de taal. De communistische partijleden die bij Orwell de macht in handen hebben, hebben zich ten doel gesteld de taal zodanig uit te kleden dat het onmogelijk wordt oppositionele gedachten te koesteren. Begrippen als 'vrijheid', 'inspraak' en 'gelijkheid' bestaan niet in Newspeak. De taal is dusdanig ingekrompen dat het sowieso lastig wordt nog ingewikkelde dingen te denken: Newspeak bepaalt, reduceert en stuurt de gedachten. Het lijkt erop dat Foqué en 't Hart het recht een vergelijkbare totalitaire potentie toedichten. Het recht moet zich van die totalitaire potentie bewust zijn en machthebbers die het recht maken moeten ervoor zorgen dat daar niet slechts één visie in kan worden verwoord. Foqué en 't Hart suggereren dat 'het onderdrukte weten', de andere kant van het verhaal of zelfs 'het andere verhaal' door of in het recht moet kunnen worden verwoord omdat het anders nergens wordt verwoord (tenzij in strikt privé omstandigheden). Mensen die hun verhaal in het recht niet kwijt kunnen (omdat het recht gesloten is geworden, één visie van de werkelijkheid tot De Totale Werkelijkheid heeft uitgeroepen) kunnen hun verhaal blijkbaar ook nergens anders kwijt.³⁰ Deze gedachte dat het recht het enige publieke vocabulaire zou zijn waarover een moderne maatschappij beschikt lijkt mij onjuist. Een burger is een rechtssubject en dat is een belangrijke kwalificatie, maar een burger is meer dan alleen maar rechtssubject

²⁸ A.C. 't Hart, in deze bundel. (Mijn cursivering, MJT.)

²⁹ Ik weet niet zeker of je de theorie van 't Hart & Foqué ook mag toepassen buiten het strafrecht.

³⁰ Vergelijk Foqué & 't Hart, a.w. noot 26: 333.

enerzijds en privé persoon anderzijds. Een burger is daarnaast werknemer, werkgever, patiënt, ambtenaar, consument, cliënt, maar vooral burger en burger is niet hetzelfde als rechtssubject. Als men 'ingezonden brieven' schrijft naar de krant, hoorzittingen bezoekt in de Tweede Kamer, zijn kiesrecht uitoefent, stemt in een referendum, of een wethouder de les leest in een openbare raadsvergadering, dan doet men dit als burger, niet als rechtssubject. Het recht is niet de enige publieke taal die wij spreken. Een kleine illustratie. Er wordt in Nederland al vele jaren gediscussieerd over wat wordt aangeduid als 'patiëntenselectie in de gezondheidszorg'. Die discussie is begonnen met een inmiddels tot cliché geworden dramatische probleemstelling:

Op een ziekenzaal liggen vijf patiënten die allemaal dezelfde ziekte hebben en er is maar één levensreddende dosis van het middel tegen hun kwaal. De eerste patiënt is een zware roker en de kans is groot dat het roken zijn ziekte mede heeft veroorzaakt. De tweede patiënt is een groot violist. De derde is een bejaarde vrouw, de vierde een puber en de vijfde een jonge moeder van drie kleine kinderen. Wie van hen krijgt het wondermedicijn?

Op deze casus zijn in de loop van de afgelopen jaren verschillende en ook anderssoortige antwoorden geformuleerd. Er zijn mensen die hebben verdedigd dat jongeren in zulke gevallen de voorrang moeten genieten boven ouderen, of dat jonge moeders eerder behandeld moeten worden dan vrijgezellen. Er zijn mensen die beweren dat medeschuldig zijn aan je eigen ziekte je kans op behandeling zou moeten verkleinen. Er zijn mensen die zeggen dat al deze overwegingen niet mogen tellen en dat het simpelweg zou moeten gaan om ofwel degene die er het ergst aan toe is ofwel degene die boven aan de wachtlijst staat. Er zijn filosofen geweest die betogen dat deze hele problematiek symptomatisch is voor het moderne bestaan, dat schaarste niet zozeer bestaat in een gebrek aan middelen als wel een mentaliteitsprobleem is, dat je kunt oplossen door anders te gaan denken. Er zijn economen en economisch bevlogen filosofen geweest die hebben uitgelegd dat kwesties als deze zich niet voordoen wanneer men gezondheidszorg zou laten verdelen via de markt, omdat dan gewoon het medicijn kan worden verkocht aan de hoogste bidder.³¹ Op het moment dat deze kwestie aan de rechter zou worden voorgelegd zijn al deze argumentaties 'buiten de orde'. Een rechter kijkt naar de juridische elementen in de casus: heeft een bepaalde patiënt recht op deze of gene behandeling op basis van zijn verzekeringspolis of de Ziekenfondswet? Als dat het geval is, moet die patiënt geholpen worden. De eventuele verdedigbaarheid van een 'nee', omwille van de belangen van de jonge moeder of de puber doet niet terzake. Dat schaarste zou kunnen worden gezien als een mentaliteitsprobleem valt buiten het blikveld en dat distributie via een marktmechanisme wellicht doelmatiger zou kunnen zijn dan het huidige systeem is een bewering die niet beoordeeld hoeft te worden.

De rechter heeft een blikveld dat zich beperkt tot juridisch relevante argumenten en categorieën. Er is van alles voor te zeggen om dat zo te houden (ik voel niets voor een rechtssysteem dat dusdanig vaag en open is dat het alle bovengenoemde visies op patiëntenselectie recht zou kunnen doen), maar er is geen reden om te zeggen dat een uit-

³¹ Zie voor een overzicht van deze discussie: M.J. Trappenburg, *Soorten van gelijk, medisch-ethische discussies in Nederland*, diss. RUL, Tjeenk Willink, Zwolle 1993: hfdst. 2.

spraak van het rechtssysteem een eind maakt of zou moeten maken aan de discussie over selectie in de gezondheidszorg. Je kunt blijven pleiten voor mentaliteitsverandering, voor meer markt, voor uitsluiting van rokers of drinkers, of voor het afschaffen van de hartlongtransplantatie als behandeling omdat een dergelijke behandeling selectiedrama's in de hand werkt. Publieke argumentaties leven niet bij juridische erkenning alleen. Om ervoor te zorgen dat het recht zichzelf kan presenteren als een visie (*een visie*, temidden van andere mogelijke visies) en niet als Het Beeld van De Werkelijkheid, moet het recht werken met scherp afgebakende, logische classificaties waarvan in het oog springend duidelijk is dat zij een beperkte reikwijdte hebben.

Het feit dat het juridisch systeem (een deel van het juridisch systeem) een reservecircuit is waarin hele stukken uit de maatschappelijke werkelijkheid buiten beeld blijven, omdat die niet juridisch relevant zijn, niet passen in de juridische logica, betekent ook dat we moeten leren dat een beslissing van de rechter inhoudt dat we *juridisch* gelijk hebben, niet minder maar ook niet meer. Het reservecircuit heeft weinig oog voor economische, politieke of sociale argumenten. Juridisch ongelijk krijgen betekent dat je je moet schikken naar het oordeel van de rechter, het betekent niet dat je voluit een nederlaag lijdt en dat jouw gezichtspunt definitief is verworpen.

Een rechtssysteem dat ieders verhaal kan verwoorden, is een rechtssysteem dat, zoals Van Zaltbommel schrijft, overal en nergens tegelijk is. Een rechtssysteem dat volledig openstaat voor tegenstanders van de dominante ordening en daarmee voor haar eigen tegenstanders is een rechtssysteem waar je niet meer echt tegen kunt zijn. (In een nog niet zo ver verleden heette dat 'repressieve tolerantie'.) Een rechtssysteem dat een gesloten, enigszins rigide, dogmatisch normatief reservecircuit is, helpt ons conflicten op te lossen door ze te vertalen in andere, heldere afstandelijke termen. Het heeft niet de pretentie zich opdringerig te willen bemoeien met de alledaagse werkelijkheid van het maatschappelijk verkeer; meestal zullen we, in termen van 't Hart, er vanzelfsprekend 'buitenom denken'.³² Dan zijn we vader, moeder, werkgever, werknemer, collega, consument of burger. En als we het niet eens zijn met de normen in het reservecircuit, dan is dat reservecircuit een formidabele, maar zichtbare tegenstander; geen onzichtbare medestander die van oordeel is dat hij ook als zijn eigen tegenstander kan worden begrepen.

5 CONCLUSIE

Het recht als reservecircuit is geen perspectief dat de pretentie heeft andere beelden van het recht overbodig te maken. De aan het begin van dit hoofdstuk aangehaalde visies - het recht als instrument, als boodschap in een communicatieproces, als waarborg, als kettingverhaal - verhelfen bepaalde functies van het recht; dit perspectief heeft eenzelfde bedoeling. Voor delen van het bedrijfsleven waar het een sport is om op de rand van het recht te opereren of door de mazen van de wet te glippen is het recht geen reservecircuit. Voor uitkeringsgerechtigden wier bestaan rechtstreeks is verbonden met de uitvoering van de bijstandswet is het recht een onderdeel van de dagelijkse werkelijkheid. Het beeld van het recht als reservecircuit past vermoedelijk het best in 'sterk genormeerde handelingspraktijken': het gezin, de school, de universiteit of de gezondheidszorg. Dat zijn

³² A.C. 't Hart, *Recht als schild van Perseus. Voordrachten over strafrechtstheorie*, Gouda Quint, Arnhem 1991: 42.

maatschappelijke verbanden die, in termen van Ehrlich, heel duidelijk een "innere Ordnung" vertonen. Maar in dergelijke praktijken past het beeld dan ook vrij goed en daar zou het moeten oproepen tot grote juridische bescheidenheid.

LITERATUURSUGGESTIES

Pro en contra vage normen in het recht:

J.M. Barendrecht, *Recht als model van rechtvaardigheid. Beschouwingen over vage en scherpe normen, over binding aan het recht en over rechtsvorming*, diss. KUB, Kluwer, Deventer 1992.

L.K. van Zaltbommel, *De betekenis van het recht als systeem*, diss. VU, Tjeenk Willink, Zwolle 1993.

J.M. Barendrecht, Vragen aan Schoordijk over open normen, *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 1995, 4: 142-143.

H.C.F. Schoordijk, Antwoord aan J.M. Barendrecht: Falende rechtswetenschap?, *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 1995, 4: 144-149.

J.M. van Dunné, Rechtszekerheid en billijkheid: een jachtlustige tweeling, *Nederlands Juristenblad*, 1993, 26: 960.

J.M. Barendrecht, Scherpe regels, *Nederlands Juristenblad*, 1993, 26: 961-962.

A.M. Hol, De vermaatschappelijking van het recht. Over het recht als sfeer van rechtvaardigheid, in: P.T. van den Berg & M.J. Trappenburg (red.), *Lokale rechtvaardigheid. De politieke theorie van Michael Walzer*, Tjeenk Willink, Zwolle 1994: 107-122.

L.D. Pels Rijcken, Rechtszekerheid, Assepoester van de rechtsvindingstheorieën, in: *Non sine causa*. Opstellen aangeboden aan prof. mr. G.J. Scholten, ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de UvA, Tjeenk Willink, Zwolle 1979: 311-318.

Over de rol van het recht in de maatschappij:

C.J.M. Schuyt, Sturing en het recht, in M.A.P. Bovens & W.J. Witteveen (red.), *Het schip van staat. Beschouwingen over recht, staat en sturing*, Tjeenk Willink, Zwolle 1985.

E. Ehrlich, *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, Verlag von Duncker & Humblot, München und Leipzig 1913.

Ch.J. Enschedé, *Over de meervoudigheid van maatschappelijke normstelsels. Enkele rechtstheoretische opmerkingen*, KNAW-reeks, deel 47, nr 5, Noord-Hollandische Uitgeversmaatschappij, Amsterdam 1984.

S.F. Moore, Recht en maatschappelijke verandering. De rol van het 'semi-autonoom sociaal veld' bij de sociale werking van het recht, in: Vakgroep Rechtsfilosofie, Rechtssociologie en Rechtsinformatica van de RU Groningen, *Een kennismaking met de rechtssociologie en rechtsantropologie*, 2e dr., Ars Aequi Libri, Nijmegen 1992: 309-337.

M. Galanter, Gerechtigheid in verschillende gedaanten: rechtbanken, niet officiële regulering en het volksrecht, in: Vakgroep Rechtsfilosofie, Rechtssociologie en Rechtsinformatica van de RU Groningen, *Een kennismaking met de rechtsociologie en rechtsantropologie*, 2e dr., Ars Aequi Libri, Nijmegen 1992: 445-470.

H.R. van Gunsteren, *Culturen van besturen*, Boom, Amsterdam/Meppel 1994.

Over het recht als systeem:

G. Teubner, *Recht als autopoietisches System*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1989.

N.J.H. Huls & H.D. Stout (red.), *Reflecties op reflexief recht*, Tjeenk Willink, Zwolle 1992.

Over recht als communicatie:

W.J. Witteveen, *De retoriek in het recht. Over retorica en interpretatie, staatsrecht en democratie*, diss. RUL, Tjeenk Willink, Zwolle 1988.

W.J. Witteveen, P. van Seters & G. van Roermund (red.), *Wat maakt de wet symbolisch?*, Tjeenk Willink Zwolle 1991.

W.J. Witteveen, H.D. Stout & M.J. Trappenburg (red.), *Het bereik van de wet*, Tjeenk Willink, Zwolle 1992.

R. Dworkin, *Law's Empire*, Fontana Paperbacks, London 1986.

C.J.M. Schuyt, *Ongeregeld heden. Naar een theorie van wetgeving in de verzorgingsstaat*, oratie RUL, Samsom, Alphen a/d Rijn 1982

J. Griffiths, Heeft de rechtssociologie een toegevoegde waarde? Reflecties naar aanleiding van een oratie van Kees Schuyt, *Mens en Maatschappij*, jrg 59, nr 1, februari 1984: 82-97.

Over de functie van het gezondheidsrecht:

W. van der Burg & P. Ippel, *De Siamese tweeling. Recht en moraal in de biomedische praktijk*, Van Gorcum, Assen 1994.

C.J.M. Schuyt, Tussen witte jassen en zwarte toga's - de plaats van het gezondheidsrecht in de moderne samenleving, in: J.H. Hubben & H.D.C. Roscam Abbing (red.), *Gezondheidsrecht in perspectief*, De Tijdstroom, Utrecht 1993: 156-168.

M.J. Trappenburg, *Soorten van gelijk, medisch-ethische discussies in Nederland*, diss. RUL, Tjeenk Willink, Zwolle 1993.

Over de relationele rechtstheorie van Foqué en 't Hart:

R. Foqué & A.C. 't Hart, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming*, Gouda Quint/Kluwer, Arnhem/Antwerpen 1990.

A.C. 't Hart, *Recht als schild van Perseus. Voordrachten over strafrechtstheorie*, Gouda Quint, Arnhem 1991: 42.

G.C.G.J. van Roermund, M.S. Groenhuisen & W.J. Witteveen (red.), *Symposium strafrecht. Vervolg van een grondslagendebat*, Gouda Quint bv, Arnhem 1993.